

Олександр Майборода

СУБ'ЄКТИ ТА ТЕМАТИКА «МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ДІАЛОГУ»

Феномен цивілізації не може бути заперечений, але поняття «міжцивілізаційний діалог» має розумітися тільки як метафора, оскільки реальними суб'єктами міжнародних дискусій виступають національні держави. Цивілізації можуть визначатися за різними критеріями – релігійними, культурними, господарськими. Тому ключовою темою «міжцивілізаційного діалогу» мають бути питання про економічні успіхи і фактори культури та моралі, які формувалися під впливом релігій, у досягненні цих успіхів. Сучасний приклад такої дискусії подають відносини між Україною та Росією з питання європейського та євразійського векторів розвитку.

Ключові слова: цивілізація, держава, дискусія, культура, релігія, економічні успіхи.

Olexandr Mayboroda. Subjects and Topics in «Inter-civilization Dialog». *Phenomena of civilization can't be denied, but the notion «inter-civilization dialog» should be perceived as metaphor, because real participants of international discussions are national states. Civilizations can be identified with different criteria – religious, cultural, economic. That's why the key topics of «inter-civilization*

Майборода Олександр Микитович – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

dialog» should be the economical successes and the factor of culture and morality, that where formed under influence of religions, in achieving those successes. Today's example of such a discussion are relations between Ukraine and Russia about advantages of European and Eurasian vectors of development.

Key words: *civilization, state, discussion, culture, religion, economical successes.*

Уживаючи поняття «міжцивілізаційний діалог», або «діалог між цивілізаціями», необхідно постійно пам'ятати про його метафоричність. Діалог та близькі до нього «дискусія» чи «полеміка» передбачають участь у такого роду випадках чітко означеного суб'єкта. У міжнародних відносинах такими суб'єктами можуть виступати національні держави, їхні об'єднання (альянси), міжнародні організації. Визнання такої суб'єктності за цивілізацією, на нашу думку, видається неможливим.

Сказане не означає заперечення феномену цивілізації взагалі. Йдеться про те, що її вплив на міжнародні справи є суто опосередкованим, на відміну від того безпосереднього впливу, що його справляють згадані суб'єкти, які мають офіційні рупори донесення своєї позиції – дипломатичні і торгові представництва, засоби масової інформації, громадські організації тощо.

У цивіліології, як і в більшості дотичних до неї наукових напрямів, неможливо знайти універсального, загальноприйнятого визначення об'єкта дослідження. Приміром, для одного із найвидатніших знавців цивілізацій А. Тойнбі цивілізація і суспільство є синонімами [10, с. 24; 11, с. 167]. З таким ототожненням можна погодитися, якщо під суспільством розуміти соціальний субстрат значно ширший, ніж якась окрема країна або суспільство. Однак за такого розуміння цивілізації постає наступне питання – про її ознаки. Саме тут і виникає різноманітність суджень, породжених спостереженнями їхніх авторів. Семантична широта поняття «цивілізація» ілюструється, наприклад, і можливістю оцінки певної країни за її цивілізаційними ознаками, і визнанням тієї ж самої країни окремою цивілізацією [для прикладу можна порівняти: 6; 10].

Із масиву інтерпретацій поняття «цивілізація» вирізняються ті, що полягають у тлумаченні її як певного культурного стану

(рівня), притаманного певній спільноті [огляд інтерпретацій поняття цивілізації див. у: 5]. Такий погляд на притаманні цивілізації ознаки поділяє більшість науковців, які працюють у галузі соціогуманітаристики. Саме культуру називає темою практично кожного визначення цивілізацій один з найвідоміших сучасних цивіліологів С. Гантінгтон [13, с. 49].

Наведене зауваження важливе у зв'язку з тим, що воно дозволяє здійснювати атрибутування цивілізацій і за іншими ознаками, обов'язково сполученими з культурою і як фактором її розвитку, і як її породженням. Скажімо, Е. Фреде вважає цивілізацію не до кінця усвідомленою ідеальною картиною своєї культури, яка складається з автостереотипів, котрі діють відносно групи самого індивіда [2, с. 18].

Не має сумніву, що саме культурний рівень соціального субстрату мається на увазі для виокремлення таких ознак цивілізації, як міське життя, релігія і писемність [12]. Урбаністичний критерій інколи виокремлюється як найважливіший: «Наявність або відсутність міст є найсуттєвішим зовнішнім виявом відмінностей між «культурами» і «цивілізаціями» [1, с. 47]. Втім, обов'язкова прив'язка цивілізації до наявності міського середовища видається непереконливою. У цьому разі ніколи не можуть бути визнані як цивілізації культурні простори кочових спільнот. Здається, більшою мірою цивілізації відповідав би критерій наявності або відсутності кратократичних центрів незалежно від їхнього місця розташування. Врешті-решт, і самі міста виникали як поселення-антиподи сільського життя, як осередки влади та управління – і адміністративного, і духовного.

Буквальне генерування «цивілізації» від «*civitas*» (місто) залишає за рамками цього поняття соціальні субстрати, які ведуть мисливський, збиральницький, кочовий способи життя або складаються з неписьменного соціального субстрату. З другого боку, якщо вважати цивілізаціями усі соціальні субстрати незалежно від рівня їхньої культури, то в такому разі зникає підстава для поділу народів на «цивілізовані» та «нецивілізовані» («варварські»), який постійно був присутній у давніх хроніках і широко вживається в сучасній науковій літературі.

Для уникнення термінологічної колізії у межах порушеної нами теми видається доречним відійти від суто урбаністичного атрибутування цивілізацій і знайти іншу узагальнюючу рису, на основі якої можна було б здійснити цивілізаційний поділ соціальних субстратів, які є носіями тієї або іншої етнічності та культури.

Коли йдеться про культурний чинник у генезисі й становленні цивілізацій, то найбільше уваги приділяється релігійним джерелам їхнього походження, формування та еволюції: «З усіх об'єктивних елементів, які визначають цивілізацію, найбільш важливим, однак, є релігія... Основні цивілізації у людській історії великою мірою ототожнювалися з великими релігіями світу, і люди спільної етнічної належності, але різного віросповідання, можуть вести кровопролитні братовбивчі війни...» [14, с. 49]. І навіть коли ознаки цивілізації не обмежуються тільки культурою, а включають в себе також просторові, соціальні, господарські, психологічні критерії [1, с. 39–53], однаково усі ці критерії так чи інакше пов'язані з морально-етичними системами, а ті, у свою чергу, з релігійними нормами і цінностями.

З приводу релігії як ознаки цивілізації російський учений Б. Є. Черняк зауважував: «Релігія як соціально-політичний фактор була одним із найважливіших складників формаційного процесу, включаючи, зрозуміло, і соціальні революції. Разом з тим, релігійний компонент духовного життя був у своїй основі незалежним компонентом цивілізації принаймні до XVIII ст., якщо не її ядром, як це вважали і вважають багато істориків [15, с. 66–67].

Використання релігії як родової ознаки цивілізації дозволяє метафорично відносити до «цивілізаційних» ті соціальні субстрати, серед яких поширені світові релігії, а до «варварських» ті, які і надалі трималися язичницьких вірувань і освяченого ними етнопотестарного життєвого укладу.

Визначаючи сукупність цивілізаційних ознак, доречно мати на увазі, що домінуючим в історії цивілізацій XX ст. стало уявлення про цивілізації як про локальні соціокультурні системи, породжені конкретними умовами діяльності і світоглядом населення певного регіону. Ідея ж «світової цивілізації» якщо і трапляється тепер, то тільки як похідне від ідеї взаємодії різних цивілізацій, але не зразок, який дозволяє ділити цивілізації на «правильні» і «неправильні» [4, с. 41].

Якщо спробувати поєднати різні цивілізаційні ознаки, то, за словами Ю. Павленка, «... окрема цивілізація може бути визначена як автономна, поліетнічна, здатна до самоорганізації і саморозвитку (відповідності з принципами синергетики) соціокультурної системи, характер якої конкретизується через структури етнічних, соціальних, політичних, конфесійних, субкультурних та інших спільнот, які багатоманітно перехрещуються і мають, як правило, складну ієрархічну природу» [7, с. 7].

Погоджуючися з плюралістичністю ознак, за якими має здійснюватися виокремлення тієї або іншої цивілізації, все ж таки варто погодитися з її генезисом від певної релігійної системи, оскільки саме релігія, а ще більше церква визначали зміст цивілізації в часи її становлення.

Функціонування будь-якої соціокультурної системи зосереджується, крім іншого, на матеріальному самозабезпеченні, через що існує інший критерій ідентифікації цивілізацій – за видом господарської діяльності, за характером виробничих зв'язків і виробничою культурою, за принципами розподілу сукупного продукту, за життєвим укладом. На цій основі абсолютно правомірно виокремлювати цивілізації і за господарським критерієм – збиральницькі, мисливські, риболовецькі, скотарські, землеробські, індустріальні тощо.

Якою мірою можна концептуально генералізувати поняття «цивілізація», аби воно вбирало в себе обидві ознаки – релігійну (духовну) та господарську (матеріальну). У цьому зв'язку доречно згадати застереження Ф. Фукуями про необґрунтованість відокремлення економіки від культурної сфери: «З усіх сторін сучасного життя економіка є, мабуть, тією, де найбільш помітний вплив культури на добробут країн і на міжнародний порядок у цілому» [13, с. 18].

Полеміка про ієрархічне розташування матеріальних і культурно-релігійних ознак цивілізації (вид господарської діяльності породив певну систему вірувань і моральних засад суспільства чи, навпаки, іманентна культурна орієнтація спонукала це суспільство до того чи іншого виду діяльності) не має сенсу, це питання «про яйце та курку». Невідривність матеріальних ознак цивілізації від духовних має сприйматися просто як даність.

Тому, коли ми, приміром, обговорюємо урбаністичність як визначальну ознаку цивілізації, то маємо на увазі роль міст не тільки як адміністративних чи культурних, а й як виробничих центрів. Не може не впасти в око, що у більшості випадків остаточною перемогою, хай вона і відкладалася на століття, залишалася за народами, які створили виробничі центри, зосереджені у містах. Власне, саме ці народи вважали себе цивілізованими, на відміну від варварських. І якщо релігія залишалася визначальним чинником формування культури (у найширшому значенні цього слова) як історико-темпорального рівня цивілізації, то в такому разі однією з головних тем цивіліології має бути ставлення церкви до технологічного прогресу. Обминаючи це питання, важко знайти відповідь на те, чому взаємовідносини між цивілізаціями оцінюються за характером і змістом не так догматичних дискусій між ними, як економічної і політичної конкуренції.

На наше переконання, саме питання про технологічні переваги і про фактор культури та моралі, які формувалися під впливом релігій, мають бути головними сюжетами того обміну думками, який метафорично називається «діалогом цивілізацій».

Немає сумніву, що основними суб'єктами діалогу виступатимуть національні держави, яким доведеться обґрунтовувати більший потенціал тих морально-етичних засад, що їх вони уподобають, для прогресу своїх суспільств у всіх сферах – політичній, економічній, соціальній, культурній, врешті-решт, для самоутвердження у світовій політиці. Адже, нагадував С. Гантінгтон, хоча поведінка національних держав і визначається їхніми культурними уподобаннями, спільностями і відмінностями, але найбільше вони прагнуть могутності і процвітання в першу чергу для себе і саме вони залишаються основними гравцями на полі світової політики [14, с. 17]. Скоріше за все, відбуватиметься не розчинення держав у тих цивілізаційних просторах, до яких вони належать, а боротьба між державами за лідерство у цих просторах, і, як і кожна спільна боротьба, вона ще більше згуртуватиме соціальні субстрати цих держав і зміцнюватиме їхню національну ідентичність.

Дискусія, що стала полемічною, між Україною і Росією щодо переваг або європейської, або євразійської цивілізації у своїй

серцевині також має ключовим питанням найбільш оптимальний шлях прогресу і досягнення могутності.

Неоевразійство намагається не помічати тих пояснень російської історії, які ґрунтуються на аналізі її соціальних обставин, зокрема таких, як освоєння гігантських просторів, з якими пов'язана більше язичницька, ніж християнська культура; запозичений у Візантії аскетизм, необхідний для освоєння нових територій, але водночас упереджений до культурної творчості як такої; нігілістичний моралізм як похідний від аскетизму; проміжне розташування Росії між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, чим стимулювалася відкритість руської культури, зворотною стороною чого є її крихкість [8, с. 22–28].

З цього приводу Ю. Пивоваров іронічно зауважив, що протягом останніх п'ятсот років руський народ жив і далі живе ідеєю «земної Трійці», яка складається з церкви, держави і суспільства, і намагається наповнити її духом справжнього християнства, тобто «встановити небо на землі». При цьому він звертає увагу на інтенціональну антизахідність «русської ідеї», у якій Захід є і тією метою, до якої прагнуть, і тією ціллю, у яку стріляють [9, с. 357–358]. Натомість неоевразійця О. Дугіна захоплюють думки традиційного євразійця М. Трубецького, що двісті років Московської Русі – це двісті років Русі ідеальної, архетипової, точно відповідної своїй культурно-історичній, політичній, метафізичній і релігійній місії. І саме великороси, які духовно та етнічно перемішалися з євразійськими націєбудівничими Чингісхана, стали ядром і зерном континентальної Росії–Євразії, перетопилися культурно і духовно в особливий інтегруючий, державоутворюючий етнос, що винятковість великоросів полягає в тому, що вони серед усіх слов'ян є єдиними євразійцями [3, с. 508].

У сучасному світі у різних відмінних цивілізаційних просторах можна побачити приклади як національних успіхів, так і національних невдач. З цієї причини жодна цивілізація не може претендувати на роль взірця. У подальшому «діалог цивілізацій» скоріше за все перейде від самоапологетики кожної з них до поглиблення процесу культурного взаємообміну – процесу, який супроводжував людство протягом усієї його історії і який в інформаційну епоху має стати ще масштабнішим та інтенсивнішим.

1. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / пер. с фр. Москва: Изд-во Весь Мир, 2008. С. 552.
2. Де Фреде Э. Культура, цивилизация и идентичность // Политические исследования. 2012. №5. С. 17–23.
3. Дугин А. Г. Преодоление Запада (эссе о Н. С. Трубецком) // Основы евразийства. Москва, 2002. С. 503–520.
4. Ионов И. Н. История цивилизаций: этапы становления и развития // Новая и новейшая история. 1994. №4–5. С. 33–50.
5. Костяев А. И. Максимова Н.Ю. Современная российская цивилиология: Подходы, проблемы, понятия. Москва: Издательство ЛКИ, 2008. 328 с.
6. Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее: монография. Киев: ИПиЭНи им. И. Ф. Кураса НАН Украины, 2013. 340 с.
7. Павленко Ю. В. Основные подходы к трактовке понятий «цивилизация» и «цивилизационная структура современного мира». Цивилизационная структура современного мира. В трёх томах. Том I. Глобальные трансформации современности. Киев, 2006. С. 5–12.
8. Панарин А. С. Россия в цивилизационном процессе (между атлантизмом и евразийством). Москва: Институт философии РАН, 1995. 262 с.
9. Пивоваров Ю. С. Русская история как "русская идея" // Русская идея: страны, народы, социумы. Москва, 2007. С. 338–358.
10. Рафальський О. Україна як цивілізаційний феномен. Київ: Бланк-Пресс, 2010. 253 с.
11. Тойнбі А. Дослідження історії. У 2-х томах / пер. з англ. Т. 1. Київ: Основи, 1995. 614 с.
12. Тойнби А. Цивилизация перед судом истории. Мир и Запад / пер. с англ. Москва: АСТ; Астрель–Владимир: ВКТ, 2011. 318 с.
13. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / пер. с англ. Москва: ООО «Изд-во АСТ» ЗАТ НТТП «Ермак», 2004. 730 с.
14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Москва: ООО «Изд-во АСТ», 2003. 603 с.
15. Черняк Е. Б. Цивилизации и революции // Новая и новейшая история. 1993. №4. С. 57–73.